

ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ УКРАЇНИ

У статті висвітлено питання розбудови системи освіти на українських землях з другої половини XIX - до початку XX ст. Започаткування економічної освіти розглянуто в контексті формування системи освіти в Російській імперії.

Для майбутнього незалежної України неабиякого значення набуває прогнозування перспектив подальшого розвитку й удосконалення існуючої системи економічної освіти, що неможливо без глибокого усвідомлення її історичної спадщини. Одним з ефективних шляхів розв'язання цього питання може стати переосмислення та узагальнення позитивного досвіду економічної освіти.

Економічна освіта підростаючого покоління завжди була в центрі уваги видатних економістів, істориків, філософів та педагогів. Проте починаючи з 60-х років XX ст. дослідження проблем цієї галузі особливо активізувалося.

У педагогічній літературі можна виокремити такі найбільш розроблені напрями вивчення економічної освіти та виховання, як формування економічної грамотності у дітей дошкільного віку (В. О. Аксьонова, О. Б. Буднік, Г. О. Ковальчук, Н. А. Побірченко), учнів загальноосвітньої школи (А. Я. Автомонов, А. Ф. Аменд, А. С. Нісімчук, О. С. Падалка, Б. П. Шемякін, О. Т. Шпак, В. Н. Якімов); неперервна економічна освіта молоді (О. С. Падалка, В. А. Поляков, І. А. Сасова, О. Т. Шпак); підготовка студентів педагогічних вузів до економічного виховання школярів (О. Д. Белий, Н. Г. Грама, О. С. Падалка, І. Г. Рябов, Ш. Н. Файдулов); економічна підготовка трудящих (Н. В. Бірюкова, Л. Є. Епштейн, Р. С. Назаров, Л. Н. Пономарьов, В. Д. Попов); деякі історичні аспекти розвитку економічної освіти (Л. М. Володкевич, П. А. Іскра, В. В. Посталатій) та інші. Аналіз джерельної бази дослідження засвідчив, що проблема розвитку економічної освіти вельми актуальна, оскільки вчені розглядають різні її аспекти, проте цілісної картини розвитку економічної освіти в Україні з другої половини XIX - до початку XX ст. в їхніх працях не представлено. Цей факт і зумовив вибір теми запропонованого дослідження.

Мета дослідження - сформулювати цілісне уявлення про розвиток рівнів економічної освіти в Україні з другої половини XIX - до початку XX ст.

Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- з'ясувати, як було представлено рівні освіти на українських землях, що входили до складу Російської імперії, з другої половини XIX - до початку XX ст.;

- показати, як формувалися рівні економічної освіти в межах загальної системи освіти.

Українські землі з XIX - до початку XX ст. було поділено таким чином: Галичина і Буковина належали Австрійській імперії, Закарпаття входило до складу Угорського королівства, більша ж частина української території була під владою Російської імперії. Такий розподіл українських земель зберігався до 1918 р.

Проаналізуємо освітню політику царату на українських землях, які входили до складу Російської імперії. На них запроваджувалися закони російського самодержавства. Протягом XIX - першої половини XX ст. у сфері освіти можна простежити формування двох провідних тенденцій. Перша полягала в тому, що офіційна освітня політика була пронизана ідеями націоналізму й авторитаризму. Її формувало найближче оточення російських царів. Другу тенденцію відзначало прагнення прогресивних сил Російської імперії до демократизації освіти. У центрі їхньої уваги була ідея народності та її впровадження у системі виховання й освіти.

XIX століття ознаменовано значними змінами в освітній політиці. Замість старих петровських колегій 1802 р. створено державні заклади - міністерства, в тому числі й міністерство народної освіти. Такий захід сприяв централізації управління в державі. Зокрема, управління освіти було підпорядковане трьом установам: *Святійшому Синоду* (1721), який відав справами православної церкви, опікувався освітою і відповідав за духовний розвиток громадян Росії, у тому числі й підростаючого покоління; *відомству імператриці Марії*, якому підпорядковувалися сирітські притулки, виховні будинки, інститут шляхетних дівчат, богодільні та інші добродійні установи (офіційну назву отримало у 1854 р., хоча існувало з кінця XVIII ст.), та *міністерству освіти*, обов'язком якого було управління

загальноосвітніми школами, університетами, науковими закладами і видавничою справою. Така трицентричність існувала до 1917 р.

У системі управління освіти, діяльність якого регламентувалася статутом 1786 р., за реформою 1803-1804 рр. відбулись суттєві зміни. Парафіяльні школи підпорядковувались наглядачу повітового училища, повітові училища - директору гімназії, гімназії - ректору університету, університет - міністру народної освіти, який був підпорядкований царю.

Вже у першій половині XIX ст. було сформовано систему освіти, до якої входили навчальні заклади чотирьох «розрядів»: парафіяльні школи, повітові училища, гімназії, ліцеї та університети. Систему освіти за статутом про початкову і середню освіту від 1828 р. визначав принцип «кожному стану свій рівень освіти»: парафіяльні школи - для нижчих станів, повітові училища - для дітей ремісників, купців та інших «міських обивателів»; гімназії, ліцеї, університети - для дітей дворян і чиновників.

Початкова освіта, своєю чергою, мала два ступені: перший - парафіяльні школи, другий - повітові училища. Ці навчальні заклади були двох розрядів: малі - з дворічним курсом і великі - з чотирирічним. В останніх, крім Закону Божого, письма, читання, моралі й арифметики, викладалися природознавство, практичне землеробство та садівництво, місцевий землеопис, практична механіка. У жіночих школах перевага віддавалась шиттю, молочному господарству, домашньому господарюванню (городництву, птахівництву, кулінарії).

Відомо, що після скасування кріпосного права по селах було відкрито *міністерські школи*. Зокрема, у с Рачки Брацлавського повіту діяла повітова школа грамоти, а у 1862 р. у приміщенні, яке побудували на кошти жителів села, - міністерське однокласне училище.

Другий рівень системи початкової освіти було представлено повітовими училищами з дворічним терміном навчання, які передбачалося створити замість малих народних училищ - по одному в кожному губернському та повітовому місті.

Бурхливий розвиток капіталістичних відносин після скасування кріпосного права, революційні події в Україні змусили царський уряд піти на поступки і збільшити кількість початкових шкіл. Наприклад, у 1914-1915 рр. в Україні була 19 361 початкова школа, 57,4 % шкіл було підпорядковано міністерству народної освіти, 42,1 % - церковному відомству, 38,9 % від загальної кількості всіх початкових шкіл становили земські школи [1, 315].

В Україні навчальні заклади відкривалися не лише міністерством освіти, а й міністерс-

твами державного майна, фінансів, військових, морських, гірничих і внутрішніх справ.

Скасування кріпацтва, промисловий переворот у провідних галузях української промисловості створили матеріально-технічні й соціальні передумови для подальшого розвитку економіки, що значною мірою вплинуло і на освітню політику. У квітні 1896 р. міністерство фінансів ухвалило Положення про комерційні навчальні заклади, за яким було створено два нових типи початкових навчальних закладів: торговельні школи і торговельні класи, а також курси за будь-якими напрямками комерційних знань.

Торговельні класи призначалися для надання елементарних знань з торгівлі комерсантам та особам, які перебувають на службі в торговельних чи промислових підприємствах. Серед спеціальних предметів викладали комерційне рахівництво, бухгалтерію з торговельною кореспонденцією та інші предмети з різних напрямків комерційних знань, які були необхідні для ведення торговельної справи в місцевих умовах. Учням надавалося право вивчати або всі, або лише потрібні їм предмети. При торговельних класах могли функціонувати підготовчі класи.

Вже у листопаді 1896 р. було відкрито торговельні класи, започатковані Товариством поширення елементарної комерційної освіти в м. Києві. За даними В. В. Постолатія, станом на 1 січня 1916 р. в імперії було 38 торговельних класів.

Торговельні школи як новий тип професійних навчальних закладів було започатковано за ініціативи міністра фінансів графа С. Ю. Вітте на підставі законів 1896 і 1890 рр. Вони прирівнювалися до двокласних сільських та міських училищ за Положенням 1872 р. і могли бути одно- або трирічними. З дозволу міністра фінансів цей термін міг бути подовжений на рік. Громадським організаціям та приватним особам надавалися широкі можливості щодо розроблення статутів торговельних шкіл.

Метою створення торговельних шкіл була підготовка громадян до плідної праці як на службі у торговельно-промислових закладах, так і до самостійної комерційної діяльності. Такі школи могли відкриватися окремо і для хлопчиків, і для дівчат. У трикласній школі вивчали Закон Божий, російську мову, бухгалтерію, комерцію з відомостями торговельного та промислового законодавств, комерційну арифметику з елементарними знаннями з алгебри, основ геометрії, вітчизняну історію, комерційну географію Росії, комерційну кореспонденцію з відомостями про товари місцевого торговельного району, каліграфію. До необов'язкових предметів належали іноземна мова, спів та гімнастика, які вивчали-

ся за додаткову плату. До школи приймали дітей всіх верств населення і різних віросповідань.

Однією з перших у 1896 р. було відкрито торговельну школу Товариства взаємної допомоги прикажчиків у Харкові з нагоди одруження їх імператорських величностей. Про популярність цієї торговельної школи свідчить кількість дітей, які вступили до неї: у 1896/1897 навчальному році - 64 учні, 1897/1898-94, 1898/1899-117, 1899/1900 - 152, 1900/1901 - 182, 1901/1902 - 202, 1902/1903 - 296. 1896 р. Харківська міська дума прийняла рішення щорічно видавати на допомогу школі 1000 крб. [2, 25].

З 1896 по 1917 р. на Україні було відкрито 29 торговельних шкіл: на Волині - 1 школа, Катеринославщині - 2, Київщині - 9, Курщині - 1, Кубані - 1, Таврії - 3, Харківщині - 2, Херсонщині - 6, Чернігівщині - 2, Полтавщині - 2 [3, 44].

Отже, початкова освіта була представлена церковнопарафіяльними, земськими, міністерськими школами, які відкривали для хлопчиків і дівчат у містах, повітових містах і селах. Серед міністерських шкіл були школи міністерства народної освіти та міністерства фінансів, причому останнє відкривало професійно-технічні навчальні заклади комерційної освіти: торговельні класи і торговельні школи. Навчання в гімназії можна було продовжити лише після закінчення повітового училища. Інші типи початкової школи були «тупииковими» і не надавали можливість продовжити навчання.

Середня освіта. *Класична середня освіта* була представлена гімназіями, *професійно-технічна* - промисловими та комерційними училищами.

Гімназії відкривалися на кошти казни у кожному губернському місті. Вони мали продовжувати курс навчання, розпочатий у повітових училищах, який тривав чотири роки. На початку XIX ст. навчальний план гімназій був досить широкий і зорієнтований на здобуття учнями енциклопедичних знань. Вони вивчали математику, фізику, історію, географію, філософію, статистику, політекономію, «красні» мистецтва, природничу історію, основи технології і торгівлі, російську, латинську, німецьку і французьку мови, малювання. Як бачимо, уже в гімназії учні мали можливість отримати основи економічних знань, вивчаючи політекономію, статистику, основи технології й торгівлі.

Повстання декабристів настільки налякало царя та його оточення, що 1828 р. було ухвалено статут про початкові та середні школи, за яким термін навчання в гімназій збільшився до семи років, з програми було вилучено політекономію, філософію, природознавство, а замість них впроваджувалося викладання історії православної церкви і грецької мови.

1850 р. в Україні було всього 18 чоловічих гімназій, де навчалося 5316 учні, 5 жіночих інститутів відомства імператриці Марії (Керченський, Київський, Одеський, Полтавський та Харківський) і Полтавський кадетський корпус [4, 735].

Починаючи з 1851 р. діти дворян могли здобувати середню військову освіту в Київському кадетському корпусі.

Опублікований 1864 р. новий «Статут гімназій і прогімназій» передбачав установа двох типів гімназій: класичної (з гуманітарним ухилом - 8 класів) і реальної (з природничим ухилом - 7 класів). Контрреформа середньої школи (1871-1872 рр.) залишила тільки класичні гімназії, перетворивши реальні гімназії на реальні училища.

Особливе місце серед середніх навчальних закладів посідала колегія Павла Галагана, яку було відкрито 1 жовтня 1871 р. в Києві. Колегія входила до складу міністерства народної освіти і підпорядковувалася Університету св. Володимира. Першим директором колегії був В. В. Григор'єв. Колегію Павла Галагана було створено з метою: а) допомогти незаможним талановитим молодим людям підготуватися до вступу до університету; б) сприяти розвитку самостійної педагогічної справи шляхом навчально-виховної практики [5, 10-11]. Колегію Галагана вважали одним із кращих навчальних закладів на українських землях.

Професійно-технічна освіта почала розвиватися швидкими темпами у другій половині XIX ст. у зв'язку з бурхливим розвитком гірничої, гірничозаводської, цукрової промисловості, що спричинило переміщення центру розвитку важкої промисловості з Уралу в Україну. Промисловість, торгівля, сільське господарство потребували кваліфікованих працівників.

Розвитку професійно-технічної освіти сприяли: проект нормативного плану промислової освіти в Росії (1886 р.), основні положення про промислові училища (1888 р.), Закон про ремісничі та технічні навчальні майстерні та курси, положення щодо розвитку окремих видів професійної школи - «Про мореплавні навчальні заклади» (1902 р.), «Про художньо-промислову освіту» (1902 р.). Таким чином, реформування професійної освіти на підставі ухвалених документів продемонструвало перебудову станової системи освіти в буржуазну.

За даними Б. М. Ступарика, у 1915 р. в Україні діяло 59 середніх, 534 нижчі професійні школи різних типів, у тому числі *нижчі професійні школи*: 33 учительські семінарії, 30 духовних шкіл, 225 ремісничих, 54 сільськогосподарські, 144 індустріально-технічні, 21 торговельно-промислова, 16 фельдшерських та акушерсько-фельдшерських, 11 мистецьких шкіл; *середні*

професійні школи: 8 учительських інститутів, 9 духовних семінарій, 15 дівочих єпархіальних шкіл, 6 сільськогосподарських, 10 технічних, 11 мистецьких [6, 101].

Розвитку економічної освіти приділяли значну увагу, про що свідчить перший з'їзд російських діячів технічної і професійної освіти у 1889-1890 рр. На другому з'їзді, який відбувся у Москві в 1895-1896 рр., економічна освіта мала вже свою спеціальну секцію.

Розвиток економічної освіти регулювався законом 1894 р. «Положення про комерційні навчальні заклади» (1896 р.), за яким комерційні училища було підпорядковано міністерству фінансів, внаслідок чого з'явилися нові типи навчальних закладів - торговельні школи і торговельні класи. Так, наприклад, до 1896 р. існувало 8 комерційних училищ, а в 1898 р. у підпорядкуванні міністерства фінансів перебували: 1) 33 громадських комерційних училища і 15 приватних; 2) 21 громадська торговельна школа та 15 приватних; 3) 14 торговельних класів; 4) 21 комерційний, бухгалтерський та рахівний курс, а всього - 119 середніх та початкових комерційних навчальних закладів [7, 6]. Усі навчальні заклади, якщо не враховувати одноразові та порівняно невеликі субсидії з державної скарбниці на побудову будинків, утримувалися на кошти купецьких товариств, міських управ та пожертвування приватних осіб. Плата за навчання в середньому становила 80 крб. на рік для учнів молодших класів і 150 крб. для старших класів. Бували випадки, коли попечительні ради надавали право звільнити від сплати за навчання бідних учнів [7, 6].

Швидкому зростанню економічних навчальних закладів середнього та початкового рівнів освіти сприяли права, які надавалися попечительним радам щодо організації навчально-виховного процесу, відсутність дріб'язкової регламентації та надання педагогічним комітетам певних свобод в організації навчальної частини, що передбачало краще пристосування до місцевих умов та вимог часу.

Після закінчення середніх навчальних закладів частина молоді продовжувала навчання у вищих навчальних закладах.

Вища освіта була представлена насамперед університетами. Їх діяльність регламентувалася «Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам» (1804 р.), але в різні періоди своєї діяльності університети керувалися також статутами 1835, 1863, 1884 рр. За цими документами університети мали готувати молодь до трудової діяльності в різних державних органах, а також до вчителювання. Університетам дозволялося мати свої друкарні, видавати газети, журнали, наукову та навчальну літературу, створювати наукові товариства.

В університетах під впливом соціально-економічних змін, зокрема розвитку капіталістичних відносин, формуються передумови для становлення економічної науки. Вчені розробляють лекційні курси з політекономії, що їх викладали на юридичних факультетах університетів.

У Харківському університеті політекономія викладалася з моменту його заснування на кафедрі дипломатики і політичної економії. Спочатку цей предмет викладали професори з Німеччини, а з 1832 р. - відомий економіст, талановитий лектор Т. Ф. Степанов, котрий був прихильником класичної школи політичної економії [8, 146]. Його вважають засновником і популяризатором економічної думки в Росії та Україні.

Відомо, що на кафедрі політекономії та статистики обидві дисципліни викладав І. П. Сокольський, статистику - І. Н. Михлашевський, Л. Н. Яснопольський. В. Ф. Левитський викладав на кафедрі поліцейської права, а М. М. Алексеєнко, П. П. Мігулін - на кафедрі фінансового права [9, 73-74, 126].

Економічна наука в Київському університеті була представлена кількома школами. Прихильником класичної політекономії був відомий економіст І. В. Вернадський; професори М. Х. Бунте, Д. І. Піхно, А. Д. Білімович репрезентували Київську маржиналістську школу; Г. М. Цехановський (з 1859 по 1872 рр. викладав у Київському університеті, а з 1873 р. до кінця життя працював професором Харківського університету) обстоював позиції історичної школи [10, 7]. М. І. Зібер був представником ранньої марксистської школи. Він активно пропагував ідеї К. Маркса в Україні, зокрема теорію трудової вартості [11, 95]. Отже, у Київському університеті економічні знання переважно можна було здобути на юридичному факультеті, частково - на фізико-математичному та історико-філологічному.

З перших днів існування Новоросійського університету політекономію в ньому викладав М. М. Вольський, у 1876-1882 рр. - вчений-економіст А. С. Постиков, у 1884 р. - Л. В. Федорович, Р. М. Орженцький - прихильник австрійської маржиналістської школи, якого у 1919 р. було обрано академіком Української академії наук, у 1905-1908 рр. - В. А. Косинський, з 1909 р. - В. Д. Катков, у 1917-1919 рр. - С. І. Сонцев, обраний у 1929 р. академіком АН України [10, 7].

Попри те, що низка економічних дисциплін викладалася у вищезазначених навчальних закладах, загалом університети не могли задовольнити потреби країни в економістах. Тому існувала необхідність заснувати профільний навчальний заклад, метою якого була б підготовка професіоналів у галузі економіки.

Першими вищими економічними навчальними закладами в Україні стали Київський комер-

ційний інститут (1906 р.) та Харківський комерційний інститут (1912 р.), які, однак, 1920 р. були ліквідовані радянською владою.

Отже, аналіз розвитку економічної освіти на українських землях у другій половині XIX - на

початку XX ст. дає змогу констатувати наявність таких її рівнів, як початкова (торговельні класи і школи), середня (комерційні училища) і вища (Київський та Харківський комерційні інститути, юридичні факультети університетів).

Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX - начало XX в. / Под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тибиева. - М.: Педагогика, 1991.

Державний архів Харківської області. - Ф. 649. - Оп. 1. - Спр. 4. - Лрк. 25.

Центральний державний архів вищих органів влади України. - Ф. 2201. - Оп. 1. - Сир. 454. - Арк. 44.

Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X - поч. XX ст.): Нариси. - К.: ІЗМН, 1995.

Открытие коллегии Павла Галагана в Киеве. - К.: Тип. М. П. Фрица, 1871.

Ступарик Б. М. Національна школа: витоки становлення: Навч.-метод. посіб.-К.: ІЗМН, 1998.

7. Материалы по коммерческому образованию. Вып. 1. Коммерческие училища. Съезд директоров и представителей попечительных советов в июле месяце 1901 г. в С.-Петербурге.-СПб., 1901.

8. Багалей Д. И., Сумцов И. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1985-1905). -Харьков: Тип. А. Дэрло, 1906.

9. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Под ред. М. П. Чубинського и проф. Д. И. Багаля. -Харьков, 1908.

10. Лоркшляп Э. Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: Очерки истории экономической науки и экономического образования. -Харьков, 1995.

11. Жучеыко В. С. М. І. Зібер - коментатор і популяризатор економічного вчення Карла Маркса. -К..КДУ, 1968. -95 с.

L. Medvid, I. Mishenko

ECONOMIST EDUCATION IN THE CONTEXT OF GENERAL EDUCATIONAL SYSTEMS FORMING IN UKRAINE

The development of educational system in Ukraine during the second part of XIX- at the beginning of XXsent, is analyzed in the article. The commencement of economical education in Russian Empire is viewed in the context of general educational system 's forming.